

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Problematyka przyczyn i mechanizmów marginalizacji i wykluczenia społecznego w ujęciu teoretycznym

Author: Anna Nowak

Citation style: Nowak Anna. (2015). Problematyka przyczyn i mechanizmów marginalizacji i wykluczenia społecznego w ujęciu teoretycznym. „Studia Pedagogiczne (Kielce)” (T. 25, 2015, s. 47-59)

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Problematyka przyczyn i mechanizmów marginalizacji i wykluczenia społecznego w ujęciu teoretycznym

Etiology and mechanisms of social marginalization and exclusion – theoretical approach

Analiza przyczyn i mechanizmów marginalizacji nie jest łatwym zadaniem ze względu na złożoność tych zjawisk oraz zróżnicowane podejścia teoretyczne reprezentowane przez przedstawicieli dyscyplin naukowych zajmujących się tą problematyką.

T. Kowalak (1998) pisał o zawinionych i niezawinionych przyczynach marginalności, która polega m.in. na tym, że sama przyczyna sprawcza bywa zawiniona przez określoną osobę, grupę czy społeczność, jednak marginalizuje ona inne osoby, grupy czy społeczności, które nie tylko postrzegają tę przyczynę jako przez siebie niezawinioną, ale rzeczywiście nie mogą przyjąć odpowiedzialności za jej powstanie.

Przyczyny marginalizacji można podzielić na obiektywne i subiektywne. System społeczno-ekonomiczny, w jakim dane osoby i grupy żyją i działają, przepisy prawne czy zwyczaje, których muszą przestrzegać (razem z przyczynami niezawinionymi i niezależnymi od woli człowieka), stanowią zespół przyczyn obiektywnych. Subiektywne przyczyny marginalizacji powstają w sferze psychiki człowieka i stanowią jej element znajdujący wyraz w jego zachowaniu się (Kowalak 1998).

J. Grotowska-Leder (2005) do bardziej znanych koncepcji przyczyn i mechanizmów ekskluzji społecznej zaliczyła propozycje H. Silver i R. Levitas. H. Silver (1994) ujęła wykluczenie społeczne wielowymiarowo – jako zjawisko ekonomiczne, socjologiczne, kulturowe i polityczne – i analizowała jego przyczyny, odwołując się do trzech koncepcji: solidarności, specjalizacji i monopolu. W perspektywie solidarnościowej podstawą społecznej ekskluzji jest zerwanie więzi społecznej między jednostką a społeczeństwem. Grupa posiadająca społeczną tożsamość broni się przed osobami, które z jakichś względów nie spełniają kryteriów grupowych i są postrzegane jako zagrożenie dla porządku kulturowego, dlatego z tymi członkami grupa ogranicza kontakty i stwarza dla nich

bariery, co powoduje, że więź outsiderów z grupą systematycznie traci na sile, słabną więzy emocjonalne, tożsamościowe. W perspektywie specjalizacji ekskluzja jest powodowana postępującym zróżnicowaniem społecznym, podziałem pracy i oddzieleniem różnych sfer życia, co stwarza bariery w swobodnym uczestnictwie jednostek w wymianie społecznej.

Wykluczenie społeczne jest tutaj tożsame z dyskryminacją, oznacza bowiem ograniczony dostęp wolnych i równych jednostek i grup do społecznej wymiany i interakcji, do istotnych zasobów i działań. W obu paradygmatach przyczyny mają charakter indywidualny. W ujęciu solidarnościowym przyczyny lokowane są w najbliższym otoczeniu człowieka, w jego kolejach życia i w cechach osobowości, a w ujęciu specjalizacyjnym – zarówno w dobrowolnych jednostkowych decyzjach, w tym, w jakich grupach w ramach podziałów społecznych, głównie podziału pracy, uczestniczą jednostki z uwagi na posiadane umiejętności, sieć kontaktów i dokonywane wybory, jak i w tym, w jakich uczestniczą strukturach stworzonych przez współpracujące i konkurujące ze sobą jednostki: rynkach, stowarzyszeniach. W paradygmacie monopolu ekskluzja społeczna zyskuje kontekst makrostrukturalny, dotyczy relacji między grupami uczestniczącymi i pozbawionymi uczestnictwa w życiu społecznym. Wykluczenie jest skutkiem powstawania monopolu grupowych. Grupa uprzywilejowana – mająca dostęp do rzadkich dóbr (materialnych, politycznych, kulturowych i symbolicznych – dąży do utrzymywania nierówności społecznych, ale grupy nieuczestniczące w życiu społecznym nie są całkowicie pozbawione dostępu do ważnych dóbr i usług społecznych, mają do nich dostęp ograniczony. Grupy uprzywilejowane chronią swoje posiadanie przez procesy społecznego „zamykania” i poprzez praktyki monopolizacyjne.

R. Levitas (1998, za: Grotowska-Leder 2005, s. 34-35) wyróżniła trzy koncepcje przyczyn wykluczenia społecznego. W pierwszej, tzw. redystrybucyjnej, ekskluzja jest skutkiem ubóstwa i łączona jest z relatywnie ujmowanym ubóstwem. Jest to sytuacja życiowa oznaczająca taki brak zasobów, który ogranicza uczestnictwo w aktywnościach typowych dla społeczności, której jednostka/grupa jest członkiem. W drugim podejściu – reintegracyjnym – wykluczenie społeczne jest powodowane pozostawianiem poza sferą wytwarzania środków do życia, głównie poza rynkiem pracy lub w sytuacji zagrożenia utraty pracy. Wykluczeni to ekonomicznie bierni, głównie osoby bezrobotne. W podejściu trzecim – moralizującym – bezpośrednio nawiązującym do kulturowych analiz underclass (Myrdal 1964, za: Frieske, Sikorska 1994, s. 50-51) Myrdal zwrócił uwagę na to, że paradoksem „społeczeństwa obfitości” są enklawy, w których egzystują bezrobotni, osoby w coraz większym stopniu pozbawione szans na

znalezienie pracy, tzw. niezatrudnialni. Levitas ulokowała przyczyny wykluczenia społecznego w deficytach ludzkich zachowań, głównie w wyuczonej bezradności i uzależnieniu od zasiłków instytucji pomocowych, w powielaniu w kolejnych pokoleniach wzorów biednego życia i zachowaniach dewiacyjnych.

Natomiast K. Frieske (1994) wyróżnił trzy płaszczyzny analizy wykluczenia społecznego: kulturową, strukturalną i konfliktową. W płaszczyźnie kulturowej połączył przyczyny ekskluzji z procesami socjalizacji i akulturacji, w których toku przekazywane określone wzory kulturowe powodują wykluczenie jednostek i grup. W płaszczyźnie strukturalnej wykluczenie odnosi się do procesu alokacji jednostek do określonych pozycji społecznych, które zależą od zinstytucjonalizowanych możliwości, dla części członków racjonalna okazuje się inkluzja, dla innych ekskluzja (np. biednych, bezrobotnych, ludzi starych). Z kolei w płaszczyźnie konfliktowej podstawą ekskluzji jest konflikt interesów, który powoduje, że grupy interesów maksymalizują korzyści poprzez wyłączenie z podziału innych grup.

T. Kowalak (1998) uznał, że eskalacja zjawisk marginalności społecznej związana jest ze specyfiką funkcjonowania niektórych aspektów rzeczywistości charakterystycznych dla uwarunkowań liberalizmu, takich jak radykalizacja zasad wolnorynkowych (swoboda działalności gospodarczej, wolna konkurencja, dążenie podmiotów gospodarczych do maksymalizacji zysku ekonomicznego), wskazuje się także na znaczenie niektórych czynników związanych z postępem cywilizacyjnym (zwłaszcza w jego wymiarze technicznym), co prowadzi do znacznych rozbieżności poziomów funkcjonowania i dostępu do dóbr cywilizacyjnych poszczególnych systemów państwowych. Zjawiskiem towarzyszącym jest wzrost rozbieżności pomiędzy poszczególnymi pozycjami stratyfikacyjnymi. Kowalak wskazał na wybrane aspekty funkcjonowania liberalnej gospodarki wolnorynkowej jako przyczyniające się do kreowania kontekstu społecznego marginalizacji grup nieuprzywilejowanych w zakresie osiągnięcia sukcesu ekonomicznego, podkreślając, że są one główną przyczyną procesów marginalizacji.

Zasady wolnego rynku, takie jak: podporządkowanie motywów działania kryteriom interesu ekonomicznego, preferowanie zasady wolności w sferze ekonomicznej i gospodarczej oraz podporządkowanie reguł funkcjonowania instytucji ekonomicznych zasadzie niewidzialnej ręki rynku przyczyniają się do wystąpienia sytuacji marginalizacji grup, które z różnych przyczyn nie osiągnęły adekwatnych kompetencji pozwalających na udział w aktywności rynkowej.

J.P. Fitoussi i P. Rosanvallon (2000) zaproponowali uwzględnienie kryteriów ekonomicznych w analizie przyczyn marginalizacji, na podstawie analizy

współczesnego społeczeństwa francuskiego dostrzegli występowanie nowych nierówności społecznych. Ich źródłem jest narastanie nieprzejrzystości społecznej. Pojęcie to odnosi się do transformacji sposobów różnicowania i hierarchizacji, które nie mają charakteru zbiorowego i stają się bardziej zindywidualizowane i zmienne, co powoduje, że większość czynności życia codziennego wymyka się ścisłej kategoryzacji. W związku z tym żadna struktura ani nie jest zadowalająca, ani nie ma już absolutnej mocy wymuszającej.

Dyskusyjne jest to, czy ubóstwo stanowi skutek marginalizacji, czy odwrotnie – bieda przyczynia się do marginalizacji. Ubóstwo analizowane w kontekście zjawiska marginalizacji ma liczne wymiary, łącząc się z sytuacją występującego niedostatku, deprywacji w wymiarze absolutnym bądź względnym, implikuje wystąpienie subiektywnych odczuć doświadczenia krzywdy, a w efekcie wycofywania się z uczestnictwa w przestrzeni społecznej, swoistej automarginalizacji (Radziewicz-Winnicki, Roter 2004).

Wśród ubogich (biednych) są osoby, których marginalność dotyczy tylko sfery ekonomicznej i wyraża się w niskim poziomie życia materialnego. Jest też kategoria ubogich, którzy pozostają poza rynkiem pracy, nie biorą udziału w życiu społeczno-politycznym, niejednokrotnie przejawiają zachowania patologiczne, ich marginalność dotyczy sfery ekonomicznej, ale też innych jej wymiarów i w związku z tym pozycja społeczna w społeczeństwie tych osób jest bardziej peryferyjna (Grotowska-Leder 1999).

Jak zauważył A. Radziewicz-Winnicki (2004), zjawisko marginalizacji wielokrotnie łączone jest z faktem funkcjonowania jednostek i grup w sytuacji ubóstwa. Przyczyniają się do niego zjawiska permanentnego, występującego w znacznej skali bezrobocia, ograniczenia działań opiekuńczych państwa bądź kreowanie nieadekwatnych form działalności pomocowej prowadzącej do stanu ubóstwa, obniżenie jakości funkcjonowania przestrzeni infrastrukturalnej w niewielkim stopniu subsydiowanej ze strony państwa. W literaturze podjęto dyskusję na temat relacji wykluczenia społecznego i ubóstwa. J. Grotowska-Leder (2005), podejmująca ten problem, podkreśliła dynamiczny i wielowymiarowy charakter wykluczenia, podczas gdy jej zdaniem bieda jest jednowymiarowa i statystyczna. Są autorzy, którzy akcentują ekonomiczne aspekty wykluczenia i utożsamiają je z relatywną definicją biedy.

J. Czapinśki (Czapinśki, Panek (red.) 2004) wyróżnił trzy typy wykluczenia, łącząc je z przyczynami ich występowania. Są to: wykluczenie strukturalne – oznaczające zajmowanie gorszych pozycji społecznych, wyznaczone jest przez miejsce zamieszkania, niski poziom kwalifikacji i niski dochód; wykluczenie fizyczne powodowane jest starszym wiekiem i złym przewlekłym stanem zdro-

wia; wykluczenie normatywne łączy się z zachowaniami dewiacyjnymi, takimi jak: alkoholizm i narkomania, konflikty z prawem, oznacza samotność i dyskryminację związaną ze stygmatami wyglądu etnicznymi i fizycznymi.

W literaturze przedmiotu wiele analiz dotyczy relacji pomiędzy globalizacją a marginalizacją i wykluczeniem społecznym.

W zglobalizowanym świecie pojawiają się obszary nierówności, marginalizacja i wykluczenie społeczne wykraczające poza granice państw. Wynikają one po pierwsze z tego, że procesami globalizacyjnymi nie są objęte wszystkie kraje świata. Po drugie zauważa się proces zmniejszenia mocy i roli państwa w sferze gospodarczej na rzecz ponadnarodowych korporacji, a w sferze politycznej i społecznej na rzecz decentralizacji, samorządności społeczności lokalnych i instytucji pozarządowych, które przejmują część zadań polityki społecznej (Wnuk-Lipiński 2004).

W wymiarze ekonomicznym polega to na rządach ponadnarodowych korporacji, szybkim przebiegu informacji, no i podziale świata na biednych i bogatych, „Baumanowskich turystów i włóczęgów”. Coraz częściej mówi się i pisze (Roter 2005) o podziale świata globalnej wymiany dóbr i usług na: centra świata (w wersji radykalnej to tylko USA jako supermocarstwo i policjant świata), półperyferie, które próbują zintegrować się z centrum, i peryferie, kraje Trzeciego i Czwartego Świata. Jak pisał A. Giddens (2004), większość majątku światowego jest skupiona w krajach uprzemysłowionych czy też „rozwiniętych”, podczas gdy w krajach „rozwijających się” panuje powszechna bieda, a system edukacji i opieki zdrowotnej nie odpowiada zapotrzebowaniu społecznemu, wszystko to zaś przytłacza ciężar zadłużenia zagranicznego. Na przełomie XX i XXI wieku ten rozłam między światem rozwiniętym i rozwijającym się systematycznie się powiększał i obecnie przybrał największe w dziejach wymiary.

Jak trafnie zauważyła E. Bielska (2005), aspekt marginalizacji w wymiarze politycznym został przeanalizowany w literaturze przedmiotu. Opracowania ogniskują się na zróżnicowanych aspektach będących pochodną lub przejawem wyłączenia poszczególnych grup z dyskursu politycznego, wyłączenia poszczególnych kategorii dyskursów bądź wyłączenia na mocy decyzji politycznych przedstawicieli określonych grup społecznych z przestrzeni określonych aktywności.

Doniosłej przyczyny marginalizacji wielkich grup społecznych dopatrywać się trzeba w sferze ideologii i wierzeń religijnych, które były i nadal są, jeśli nie jednym z głównych powodów, to parawanem zasłaniającym rzeczywiste przyczyny wielu konfliktów wojennych, wojen domowych i antagonizmów dzielących społeczeństwa i przynoszących marginalizację wielkich grup społecznych. Przyczyną jest także obowiązujący porządek prawny (Kowalak 1998).

Analizując powody marginalizacji w Polsce (Milic-Czerniak 1997) po 1989 roku, można stwierdzić, że główną makrospołeczną przyczyną jest zbyt gwałtownie przebiegająca zmiana społeczna, pociągająca za sobą konieczność przyspieszonej adaptacji, nakładająca obowiązek sprostania nowym wymogom gospodarki rynkowej. Wymagająca przede wszystkim konieczności większej samodzielności w kreowaniu własnego życia. Jak stwierdziła A. Kotlarska-Michalska (2005), przyczyny marginalizacji można w Polsce podzielić na makrospołeczne, mezospołeczne, mikrospołeczne i osobowościowe. Niezależnie od tego podziału mogą zadziałać przyczyny jawne i ukryte, subiektywne i obiektywne. Marginalizacja może powstać jako efekt niezamierzony – czyli z konieczności, ale też może być skutkiem świadomego wyboru jednostki, grupy lub kategorii społecznej.

Kryteriami diagnozowania są czynniki, zdaniem A. Kotlarskiej-Michalskiej (2005): ekonomiczne, partycypacyjne, etyczne, adaptacyjne, innowacyjne, skutkowe, składające się na samopoczucie społeczne, określające miejsce w społeczeństwie, aktywności życiowej, składające się na zaradność życiową, składające się na bilans życiowy. Jednocześnie, jak stwierdziła autorka, uwzględnienie wszystkich wymienionych czynników w diagnozie marginalizacji jest dość trudne, jednak daje większą pewność, że jednostki lub kategorie społeczne odczuwają marginalizację tak w sensie obiektywnym, jak i w subiektywnym.

Mówiąc o przyczynach marginalizacji w Polsce, nie możemy ich upatrywać tylko w zmianie ustroju, co często zachodzi w dokonywanych analizach.

Można również jako przyczynę wykluczenia społecznego analizować nierówności. Kategoria nierówności społecznych jest jedną z kluczowych, a przy tym uniwersalnych – występujących w każdym kontekście społecznym – cech struktury społecznej. U podstaw nierówności umiejscowiony jest zróżnicowany dostęp do określonego rodzaju dóbr zarówno materialnych, jak i niematerialnych. H. Domański (2004) wskazał na naczelne zróżnicowanie dochodów, władzy, prestiżu, stylu życia oraz uczestnictwa w kulturze. W literaturze wymienia się także czynnik określany jako stopień zaspokojenia własnych potrzeb. Kategoria nierówności społecznych analizowana jest w różnych perspektywach. Domański (2004) wskazał na perspektywę równości wobec prawa, perspektywę równości szans oraz perspektywę marksistowską.

Na nierówności społeczne zwrócił też uwagę B. Urban (2005), twierdząc, że:

Proces transformacji pogłębiał nierówności społeczne, zainicjował duże zmiany w hierarchii i mentalności ludzkiej, a także określił inne formy kontroli społecznej, co jest warunkiem zasadniczym dla inicjowania i rozwoju społecznego. W praktyce wyeliminowało to znaczną część społeczeństwa z możliwości osiągnięcia sukcesu

i realizowania własnych planów życiowych. Autor wskazuje, że jest to wynikiem ogólnego zahamowania wzrostu ekonomicznego, zmian ekonomicznych oraz masowych redukcji zatrudnienia związanych z wprowadzeniem elementów gospodarki rynkowej do polskiego systemu gospodarczego. W efekcie zmian technologicznych, wzorów konsumpcji i stylu życia, niewiele jednostek potrafiło poradzić sobie z wszechobecną dezorganizacją, co w sposób zasadniczy przekłada się na widoczne zaniedbania w sferze socjalnej, wzrost strukturalnego i dziedzicznego bezrobocia, a także na pojawienie się różnorodnych zachowań dewiacyjnych oraz dysfunkcjonalności rodziny.

Podejmując te analizy, można zwrócić uwagę także na zagadnienie równości. Perspektywa równości szans, zgodnie z jej założeniem, każdemu powinna zagwarantować możliwość dysponowania równym prawem do uzyskiwania dóbr oraz pozycji społecznych, nierówności zaś we wskazanych dwóch zakresach (nierówności wobec prawa, nierówności wobec szans) są dopuszczalne tylko wtedy, gdy są pochodną zróżnicowanego wysiłku, zdolności i merytorycznych zasług indywidualnych (Domański 2004).

We współczesnych społeczeństwach wszyscy mają zagwarantowany dostęp do oświaty (w Konstytucji, w ustawie o systemie oświaty), jednak grupy „nieuczestniczące” mają dostęp jedynie do jej najniższych szczebli. Grupy uprzywilejowane są zainteresowane utrzymaniem *status quo*, starają się więc chronić swój stan posiadania poprzez procesy, które za Weberem określa się jako społeczne „zamykanie”, które może mieć charakter racjonalny, czyli służyć maksymalizacji indywidualnych lub grupowych korzyści (Frieske 2004). Mechanizmy selekcyjne wpisane w system edukacji i podyktowane ograniczeniami o charakterze strukturalnym mogą prowadzić do wykluczenia pewnych grup czy kategorii dzieci i młodzieży. W badaniach stwierdza się nierówność w dostępie do szkół (do edukacji). Analiz dokonuje się z dwóch perspektyw. W świetle koncepcji eksternalistycznych przyczyna nierówności w systemie edukacji tkwi w tym, że pewne typy rodzin nie są zdolne przygotować swoich dzieci do tego, aby w pełni korzystały z nauki w szkole. Reprezentanci tej koncepcji wyróżnili następujące czynniki powodujące nierówności w edukacji (Moore 2006): genetyczne zróżnicowanie grup pod względem ilorazu inteligencji lub zdolności poznawczych, deprywacja materialna, deprywacja kulturowa, np. bardzo niski poziom wykształcenia w rodzinie oraz brak umiejętności społecznych i/lub językowych niezbędnych do efektywnego uczenia się, różnice społeczne dotyczące aspiracji społecznych i motywacji do nauki, dysproporcje dotyczące kapitału kulturowego.

W koncepcjach internalistycznych (Moore 2006) przedmiotem zainteresowania jest szkoła, a w szczególności: właściwości systemu edukacji, które

mogą być odpowiedzialne za odzwierciedlenie i ugruntowywanie podziałów klasowych i innych, utrwalanie przez oficjalny program nauczania uprzedzeń społecznych, niejawne przekazywanie wzorów za pośrednictwem ukrytego programu nauczania, nieuwzględnianie przez szkołę odmienności kulturowych zwłaszcza tych dotyczących przynależności etnicznej i seksualności.

Jak stwierdził Z. Kwieciński (2007), występują utrwalane i powiększane nierówności oświatowe tak w zakresie poziomu funkcjonowania szkół w różnych środowiskach, w zakresie wyposażania dzieci z różnych środowisk w wiedzę i umiejętności szkolne (czyli w zakresie „habitusu” szkolnego), jak i w zakresie dążeń do przyszłego statusu społecznego (aspiracji, planów życiowych). Marginalizowanie przez system edukacji rzutuje także na wyuczoną bezradność. Specyficzną interpretację uzyskuje kategoria nierówności w kontekście dyskursu późnonowoczesnego, w którym analizowane jest ono nie tyle przez pryzmat zróżnicowanego dostępu do dóbr społecznych, ile przez pryzmat zróżnicowanych tożsamości, jaźni, przynależności, kultury. Określająca różnicę tożsamość jest traktowana w takiej sytuacji relacyjnie przez pryzmat przynależności lub nieprzynależności do określonej grupy (Moore 2007).

Jedną z przyczyn marginalizacji (choć można je uznać również za jej skutek) są różnice w językowej kompetencji jednostek (Moore 2007). Osoby o gorszej kompetencji językowej to te, które łatwo wykluczyć, określić mianem innych, gorszych, gdyż same najczęściej brutalnie, pejoratywnie określają swoją sytuację. Kompetencje językowe, a raczej ich brak mogą być przyczyną marginalizacji, która zasadza się na prostej prawidłowości – ci, którzy mają braki, chcą tę odmienność ukryć, natomiast ci, którzy wobec nich czują się uprzywilejowani, chcą własną inność eksponować. Bourdieu przypisał duże znaczenie tej radykalnej oszczędności języka, która prowadzi pewne grupy ku praktykom milczenia. „Milczeniu Bourdieu przypisuje miano strategii, która chroniłaby klasy średnie przed kompromitacją, a klasy niższe przed wystawianiem na śmiech własnego świata. Stąd też milczenie staje się – jak przekonuje autor – dobrze pojętym interesem klas niższych” (Jacyno 1997). Można stwierdzić, że przyczyny marginalności/marginalizacji są bardzo złożone.

Przyczyny marginalizacji jednostek i kategorii społecznych tkwią przede wszystkim w zmianie porządku aksjonormatywnego, zmianie reguł wyznaczających miejsce w przestrzeni społecznej. Zdaniem A. Kotlarskiej-Michalskiej (2005) można wyróżnić stare i nowe przyczyny marginalizacji. Do starych przyczyn zdaniem autorki zaliczyć można: brak przystosowania do reguł społecznego współżycia, tłumienie prawa, nonkonformizm polityczny, uchylanie się od pracy, przestępczy tryb życia, włóczęgostwo, świadome łamanie norm

moralnych, manifestowanie skłonności do alkoholu, ostentacyjna wulgarność w zachowaniu. Do nowych przyczyn marginalizacji zaliczyć można: ubóstwo, brak odpowiednich warunków mieszkaniowych, zamieszkiwanie w enklawach biedy, brak zaradności życiowej, brak umiejętności elastycznego reagowania na zmiany, nonkonformizm moralny, wiek uniemożliwiający adaptację do gwałtownych zmian, wygląd zewnętrzny, traumatyzujące doświadczenia życiowe. Wśród przyczyn marginalizacji wyróżnia się bardzo niski poziom wykształcenia ludności na świecie. Przy znacznej rozbieżności co do natury samego zjawiska dość powszechnie przyjmuje się, że wykluczenie społeczne stanowi skumulowany efekt oddziaływania niekorzystnych warunków życia (ubóstwo materialne, niedostatki kapitału społecznego i kulturowego), procesów społecznych związanych z globalnymi przekształceniami gospodarczymi (dezindustrializacja, restrukturyzacja, upadek branż i regionów itp.), indywidualnych deficytów (niskie kwalifikacje, niepełnosprawność, choroba itp.), braku odpowiedniej ochrony prawnej, socjalnej, dostępu do zasobów i instytucji społecznych, dyskryminacji lub przemocy ze strony innych osób albo grup itd. (*Narodowa Strategia Integracji Społecznej* 2004).

W literaturze przedmiotu (Metz 2007) wskazuje się na intersekcyjność marginalności, jej podstawę stanowi w takiej sytuacji kilka czynników kojarzonych ze statusem podporządkowanym.

L. Dziewięcka-Bokun (2003) stwierdziła, że „ekskluzja” społeczna występuje z większą siłą w społeczeństwach o niedorozwiniętej sieci czy wręcz braku tradycji takiego społeczeństwa. Społeczeństwo obywatelskie, czyli niepaństwowe organizacje prywatnego życia jednostek, tj. rodziny, układy osobiste, wspólnoty i organizacje ogólne odgrywają istotną rolę w przeciwdziałaniu dezintegracji tradycyjnych rodzinnych i personalnych układów. Rola pomocy, wolontariatu, biznesu, wspólnot lokalnych i prywatno-publicznych relacji na poziomie lokalnym jest nie do przecenienia.

Wielowymiarowa, dynamiczna natura ekskluzji społecznej wymaga adekwatnych narzędzi służących monitorowaniu i usuwaniu jej przyczyn, a więc oddziaływaniu prewencyjnemu. Wymaga zintegrowanych działań uwzględniających odpowiednie aspekty społeczne, ekonomiczne i polityczne, rozpoznania czynników generujących, a tym samym obejmujących całościową, rzeczywistą sytuację marginalizowanych obszarów i ludzi.

W przypadku zróżnicowanych kategorii osób wykluczonych można wyróżnić zespoły, spłot różnych czynników warunkujących spychanie ich na margines życia społecznego i/lub wyłączanie społeczne, działających z różną i zmieniającą siłą.

BIBLIOGRAFIA

- Bielska E. (2005). *Specyfika marginalizacji w kontekście społeczeństwa późnonowoczesnego liberalizmu – wybrane aspekty*. W: Nowak A. (red.): *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*. Katowice: Wydawnictwo Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania im. Gen. Ziętki.
- Czapiński J., Panek T. (red.). (2004). *Diagnoza społeczna 2003. Warunki i jakość życia Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Finansów i Zarządzania.
- Domański H. (2004). *Struktura społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Dziewięcka-Bokun L. (2003). *Ekskluzja społeczna – istota i przyczyny*. W: Rysz-Kowalczyk B., Szatur-Jaworska B. (red.): *Wokół teorii polityki społecznej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
- Fitoussi J.P., Rosanvallon P. (2000). *Czas nowych nierówności*. Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Frieske K. (red.). (1999). *Marginalność i procesy marginalizacji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych.
- Frieske K. (2004). *Utopie inkluzji*. Warszawa: Wydawnictwo Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Frieske K., Sikorska J. (1994). *Marginalizacja – partycypacja: pobocze oficjalnego porządku społecznego*. W: Frieske K., Morawski W. (red.): *W biegu czy w zawieszeniu? Ludzie i instytucje w procesie zmian*. Warszawa: Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Giddens A. (2004). *Socjologia*. Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grotowska-Leder J. (1999). *Długość trwania w biedzie a procesy marginalizacji. Badania łódzkie*. „Polityka Społeczna” nr 11-12.
- Grotowska-Leder J. (2005). *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne*. W: Grotowska-Leder J., Faliszek K. (red.): *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza uwarunkowania – kierunki działań*. Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit”.
- Jacyno M. (1997). *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre’a Bourdieu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kowalak T. (1998). *Marginalność i marginalizacja społeczna*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Kotlarska-Michalska A. (2005). *Przyczyny i skutki marginalizacji w Polsce*. W: Marzec-Holka K. (red.): *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.

- Kwieciński Z. (2007): *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- Levitas R. i in. (2007). *The Multidimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol, Department of Sociology and School for Social Policy Townsend Centre for the International Study of Poverty. Bristol Institute of Public Affairs: University of Bristol.
- Metz J. (2007). *How Interactions Produce Exclusion and Diversity: An Exploration*. „The International Journal of Diversity in Organisations, Communities and Nations” vol. 7, no. 3.
- Milic-Czerniak R. (1997). *Postawy psychospołeczne a zróżnicowanie ekonomiczne*. W: Domański H., Rychard. A. (red.): *Elementy nowego ładu*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Moore R. (2006). *Socjologia edukacji*. W: Śliwerski B. (red.): *Pedagogika*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Moore R. (2007). *Education and Society. Issues and Explanations in the Sociology of Education*. Cambridge: Malden Polity Press.
- Myrdal G. (1964). *The War of Poverty*. „The New Republic” no. 6.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej. (2004). Warszawa: Ministerstwo Polityki Społecznej.
- Radziewicz-Winnicki A. (2004). *Społeczeństwo w trakcie zmiany. Rozważania z zakresu pedagogiki społecznej i socjologii transformacji*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Radziewicz-Winnicki A., Roter A. (2004). *Ryzyko transformacyjne nowego ładu społeczno-edukacyjnego*. Katowice: Wydawnictwo Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania im. gen. J. Ziętki.
- Roter A. (2005). *Globalne przyczyny marginalizacji – wybrane konteksty*. W: Nowak A. (red.): *Wybrane społeczno-socjalne aspekty marginalizacji*. Katowice: Wydawnictwo Śląskiej Wyższej Szkoły Zarządzania im. gen. J. Ziętki.
- Silver H. (1994). *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*. „International Labour Review” no. 5-6.
- Urban B. (2005). *Geneza i psychospołeczne mechanizmy marginalizacji współczesnej młodzieży polskiej*. W: Kozaczuk F. (red.): *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Wnuk-Lipiński E. (2004). *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*. Kraków: Wydawnictwo „Znak”.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest analiza wybranych aspektów teoretycznych (przyczyn i mechanizmów) marginalizacji i wykluczenia społecznego z interdyscyplinarnej perspektywy.

Wielowymiarowa, złożona natura marginalizacji i wykluczenia społecznego wymaga zapoznania się z różnymi poglądami i stanowiskami naukowców. Przyjęta w artykule perspektywa najbliższa jest perspektywie pedagogiki społecznej i pedagogiki zmiany społecznej. W artykule przeanalizowano zróżnicowane poglądy przedstawicieli reprezentantów nauk społecznych: socjologów, pedagogów, polityków społecznych, na temat przyczyn i mechanizmów marginalizacji i wykluczenia społecznego. Szczególnie zwrócono uwagę na ubóstwo i nierówności (społeczne i oświatowe). Omówiono koncepcje wyjaśniające ekskluzję społeczną w ujęciu H. Silver i R. Levitas, a następnie zaprezentowano płaszczyzny, w których kontekście analizuje się wykluczenie społeczne, a więc kulturową, strukturalną i konfliktową. Wskazano na relacje zachodzące pomiędzy globalizacją a marginalizacją i wykluczeniem społecznym. Wymieniono kryteria diagnozowania procesu marginalizacji, czyli czynniki: ekonomiczne, partycypacyjne, etyczne, adaptacyjne, innowacyjne i skutkowe. Perspektywę nierówności ujęto za H. Domańskim, który wskazał na równość wobec prawa, równość szans oraz perspektywę marksistowską. Nierówności oświatowe ujęto w świetle koncepcji eksternalistycznych i koncepcji inetrnalistycznych. Wymieniono różnice w językowej kompetencji jednostki, które także mogą stanowić przyczynę marginalizacji.

SŁOWA KLUCZOWE: marginalizacja, wykluczenie społeczne, ubóstwo, nierówności, przyczyny, mechanizmy.

SUMMARY

An aim of the paper is analysis of the chosen theoretical aspects (etiology and mechanisms) of marginalization and social exclusion in the interdisciplinary perspective. The multidimensional and complex nature of marginalization and social exclusion create the need for study many scientific views and positions proposed by the social science representatives. The perspective assumed in the paper is the closest to the paradigm of social pedagogy and pedagogy of social change. In the paper there are analyzed theoretical perspectives presented by the representatives of social sciences: sociologists, pedagogues, representatives of the social policy, related to the issues of etiology and mechanisms of social marginalization and exclusion. The attention is especially focused at the issues of poverty as well as social and educational inequalities. There are discussed conceptions of H. Silver and R. Levitas explaining social exclusion, and in the next part of the article there are presented planes in the context of which social exclusion is analysed – the cultural, structural and conflict one. There are also indicated the relations between globalization and marginalization and social exclusion. There are indicated diagnostic criteria of marginalization process connected with the following categories of factors: economic, participation, ethical, adaptative, innovative and resulting. The theoretical perspective of inequality is taken from H. Domański's work,

who indicates the inequality toward law, inequality of the chances and the marxist perspective. Educational inequality is presented in the light of externalistic and internalistic conceptions. There are also indicated the differences in linguistic competencies of individuals, that also can be treated as a risk factor of marginalization.

KEY WORDS: marginalization, social exclusion, poverty, social inequality, etiology, mechanisms.

ANNA NOWAK – Uniwersytet Śląski
e-mail: anna.nowak@us.edu.pl

Historia / Article history

Przysłano do redakcji / Received: 7.11.2014

Przysłano do redakcji po recenzjach / Received in revised form: 30.06.2015

Data akceptacji do publikacji / Accepted: 1.07.2015